

Bethlen Gábor politikai életművét és politikusi karakterét arra hivatott történészek már nagyobb részt feldolgozták, s ami abból még hátra van, az is elsősorban a szaktudomány feladata. Ám ezt a ritka kincset közkinccsé tenni a magyar szellemi életben általában is, és amennyire lehet, beépíteni a mai magyar köztudatba és közéletbe, az már történészek, politológusok, írók, esszéisták, pedagógusok közös feladata lenne, s bármely szakmában méltó feladat. Mert Bethlen az a ritka, „isten áldotta” tehetség és kivételesen szerencsés államférfi a magyar történelemben, akinek megadatott, hogy uralkodása tizenhat esztendejében teljes körű és teljes értékű politikai gondolkodási és cselekvési rendszert építsen fel. Aki igazi hivatkozási alap lehetett mindenkor, amikor a magyar politikai génuszt és a lehetséges magyar történelmi utakat, vagy éppen csak ösvényeket keresték a legjobbak, nagyon nehéz, olykor reménytelennek tűnő helyzetekben. Korszerűsége és mindenkori időszerűsége az egész politika és a részletek harmóniájának; a politikai és az erkölcsi szempont együtt tartásának zseniális képességében rejlett, s abban a bölcs toleranciában — s egyúttal következetes határozottságban —, amelynek segítségével úgy tudta képviselni, s realizálni az egyetemes magyar érdekeket, hogy közben a nem magyar ajkúakat is fölemelte; hogy képes volt a reformáció ügyét szolgálni anélkül, hogy a más vallásúak lelkiismereti szabadságát megtiltotta volna. Bethlen sikeres államférfi volt, sikerességének minden bizonnyal egyik titka gondolkodásának dogmáktól való mentessége, ideológiai és politikai tűrőképessége, s rugalmas határozottsága a cselekvésben. S ha már Bethlen Gábor mindezek eredményeképpen elnyerte a történelemtől a „nagy fejedelem” címet, s ha már meg is tartotta azt az évszázadok során, most az a fő kérdés a mi számunkra: vajon átmenthető-e ez az érték izgékony, feszültségekkel terhes évszázadunkban a jövőndő magyar politikusai, a kapuk előtt álló új nemzedékek tudatába? Lesz-e, lehet-e ebből a történelmi értékből mai politikai kultúrát és mai közösségi elkötelezettséget alakító társadalmi erő?

BENDA KÁLMÁN

Bethlen Gábor és a magyar művelődés

Az 1526-os mohácsi csatavesztésnek, ezt követően az ország három részre szakadásának kulturális téren legsúlyosabb következménye az volt, hogy megszűnt a műveltséget irányító, a tudományokat és művészeteket összefogó, pártoló és támogató királyi udvar. Buda a török kezére került, a Bécsben — majd egy ideig Prágában — székelő Habsburg-udvarnak pedig a magyar művelődéssel, a magyarországi kulturális törekvésekkel csak gyér és esetleges kapcsolata volt. Azt, hogy irányító és ösztönző legyen, hogy folytassa Hunyadi Mátyás kezdeményezését, sem I. Ferdinánd, sem utódai nem vállalták, nem is vállalhatták volna. De nem vállalta ezt a feladatot Szapolyai János sem. János király körül amúgy sem alakult ki állandó jellegű udvar, örökös bizonytalanságban, folytonos helyváltoztatásban élven, gondja sem volt, ideje sem maradt kulturális kérdésekre.

A gazdátlanra vált művelődést a XVI. század közepétől fogva egyes nagybirtokos és nagyhatalmú főúri családok próbálták meg összefogni. Legkorábban a Ná-

dasdyak sárvári udvara vált kulturális központtá, majd követte a Zrínyiek alsó-lendvai, később csáktornyai és a Batthyányok németújvári udvara. A század végén felsorakozik melléjük a Thurzó család központja, Biccse és Báthory István országbíró kelet-magyarországi vára, Ecsed. Az ország egészét azonban egyik főúri udvar sem tudta átfogni, kulturális kisugárzásuk csak táji jellegű, és bár jelentőségük nagy, nemegyszer inkább megosztották, mintsem egységes irányba terelték a művelődési törekvéseket.

A török hódítás következtében önálló útra kényszerült keleti országrészben, Erdélyben, először Szapolyai János Zsigmond körül alakult ki állandónak mondható udvar az 1560-as években. Magának a fejedelemnek a személyes érdeklődése azonban alig terjedt túl a vallási kérdéseken. Utóda, Báthory István már messzebb nézett. Gyulafehérvárott fényes udvart tartott (nagyszerű, csak nemrég közreadott leírását hagyta ránk a francia megbízott, Pierre Lescaplier), Kolozsvárott pedig 1581-ben főiskolát (a kor kifejezésével: akadémiát) alapított, azzal a szándékkal, hogy egyetemmel fejlesszi. Az iskola vezetését a jezsuita rendre bízta, amelyet ő telepített meg Kolozsmonostoron, hogy a protestánsná lett fejedelemségben új életet keltsen a katolikus egyházat. A rend Erdélyből való száműzésével a főiskola néhány év múlva megszűnt, a fejedelmi udvar kulturális jelentősége azonban Báthory Zsigmond uralma alatt bizonyos vonatkozásban tovább emelkedett. Átgondolt művelődési és művészeti politikáról ugyan nem beszélhetünk, de az 1590-es évek első felében Gyulafehérvár Európa egyik zenei központja. A századforduló Erdélyt teljesen feldúló háborúi, belső harcai azután elsöprik a fejedelmi udvart is. Bocskai István rövid fejedelemsége idején, 1605–1606-ban megkísérli Kassán maga köré gyűjteni az iskolázott és művelt embereket, de idejéből csak arra futotta, hogy végrendeletileg gondoskodjék a váradi, marosvásárhelyi és debreceni iskoláról.

Bethlen Gábor 1613-ban kész politikai programmal lépett Erdély fejedelmi trónjára. Célja az volt, hogy Erdély erejével saját uralma alatt újra egyesítse a három részre szakadt országot. Gazdasági és katonai rendelkezései ennek a politikának a szolgálatában álltak, s művelődési törekvései sem korlátozódtak pusztán Erdélyre, hanem mindig az egész magyar kultúrát tartották szem előtt. Uralkodói eszményképe Hunyadi Mátyás király volt, a kormányzásban s a művelődésben egyaránt az ő nyomdokain kívánt haladni. Elmondhatjuk: amennyire céltudatos volt kezdettől fogva magatartása a nagypolitikában, ugyanolyan átgondoltan és következetesen járt el művelődéspolitikájában is. Mátyás király óta ő az első uralkodó, akinél tudatos és a maga korában modern művelődéspolitikáról beszélhetünk.

A fejedelmi székhely, Gyulafehérvár, a századforduló harcaiban teljesen elpusztult. Milyen jellemző, hogy míg elődje, Báthory Gábor, öt éves uralma alatt egy lépést sem tett a főváros felépítésére, Bethlen trónra lépése után négy hónappal a megyesi országgyűlésen törvényt hozat, mely elrendeli, hogy a három rendi nemzet egyenlő arányban járuljon hozzá „a fejedelemnek lakóhelye és metropolisa” megépítéséhez. Az állandó székhely, a fejedelmi udvar elképzeléseiben kezdettől fogva művelődési központ is.

A nagy építkezések Gyulafehérvárral indultak, de korántsem szorítkoztak a fővárosra. Bethlen szeretett építkezni. Még csak fejedelmi tanácsos volt Báthory Gábor oldalán, amikor megkezdve Déván a kortársak által Magna Curiának nevezett négy sarkbástyás késő-reneszánsz stílusú palota építését s ezzel egyidőben a vajdahunyadi vár korszerűsítését, bizonyos fókig átépítését. Fejedelemsége idején mindvégig nagyszabású építkezések folytak egész Erdélyben, ezek jórésze persze katonai jellegű volt. Közülük mindenekelőtt a török elleni végvár, Várad erősítési munkálatait kell említenünk, mely másfél évtizeden át folyt, s nagyságrendben megközelítette a gyulafehérvárit. A más Báthory István által emelt földbástyát kőből rakatta újjá, olaszbástyás rendszerben korszerűsítette a védelmi berendezéseket, de nem állt itt meg. A falak mögött új, pompás belső várat, ötszögű palotát emeltetett, mely monументálisában és térhatásában egyedülálló volt nemcsak Erdélyben, de egész Magyar-

országban. Itt is, másutt is, mindenütt arra törekedett, hogy a katonai védelem szükségletei és a művészi hatás összhangba kerüljenek. Építkezéseinek — Gyulafehérvár, Várad, Fogaras, Vajdahunyad, vagy a kisebbek, mint az alsórákosi és az alvinci kastély — tervrajza mind a reneszánsz centrális elrendezését mutatja. A kastélyok, a várkertek vagy a nyári paloták áttekinthető térelrendezése, monumentalitásra törekvő építészeti formái egyként az olasz reneszánsz építészet hatását tükrözik; ez a késő reneszánsz virágkora Erdélyben. Az építészek elsősorban olaszok (közülük név szerint is említsük meg Giovanni Landit, vagy Várad építőjét, Giacomo Restit); olasz minták után dolgozik a kolozsvári kőfaragó iskola, és Pálóczi Horváth Jánost Padovába küldi a fejedelem építészeti tanulni. Az olaszon kívül a francia építészet is érdekelte Bethlent (a fejedelmi kancellária iratai közt egy francia építészeti munka is ránk maradt) — a Habsburg-országokban ekkor meginduló jezsuita barokk elől viszont, tudatosan vagy ösztönösen, teljesen elzárkózott.

A fejedelmi építkezések hamarosan követőkre találtak a nagy családoknál. Egy-más után épülnek a kerek-sarokbástyás, centrális elrendezésű késő reneszánsz kastélyok, Alsórákoston, Szentbenedeken, Kerellőszentpálon vagy Bonyhán. A stílus, a Bethlen által meghonosított építészeti ízlés túléli a fejedelmet; már halála után, az 1630-as 40-es években építi Lónyay Zsigmond az aranyosmedgyesi, Mikó Ferenc a csíkszeredai, Haller István a fehéregyházi és Rákóczi György a hatalmas radnóti kastélyt. Valamennyien Bethlen iskolájából kerültek ki, s ahogy a politikában, az építészetben is az ő útját követték. Egy nemzedékkel később a művészi hatás eljut a köznemességhez és a szabad székelyekhez. A háromszéki ötszögű vártemplom, az illyefalvi vagy az árkosi templomvár a váradi építkezéseknek már a népiesbe hajló változatát képviselik. Bethlen építkezései egy fél évszázad múlva is éreztetik hatásukat.

A gyulafehérvári palota a kor kívánalmainak megfelelő fényes fejedelmi székhellyé épült, mely méltóan képviselte az 1619-ben az európai nemzetközi politikába bekapcsolódó fejedelemség és uralkodója tekintélyét. A reneszánsz stílusban épült palota központját a trónterem alkotta, körülötte sorakoztak a fogadó szobák, tanács- és audienciaházak, az ebédlőterem, majd a lakó- és hálószobák, külön a fejedelem és a fejedelemasszony, a fejedelmi udvartartás („étkefogók háza”, „hopmester háza” stb.) a magyar „leányok” (udvarhölgyek) és (Bethlen második házassága után) a német „fraucimerek” számára. A bolthajtásos mennyezet festett, a falakat nagyméretű flandriai kárpitok borítják, a palota leltára 142-t sorol fel belőlük. Az egyik teremben Nagy Sándor, a másikban Cyrus perzsa király históriájának 8—8 képből álló sorozatát láthatta a belépő, vadászjelenetek váltakoznak bibliai történetekkel, ez utóbbiak közül különösen kitűntek a Jozsué, Ábrahám, József és Áron életét ábrázoló gobelinek. Az ablakok, benyílóok előtt selyem, bársony, brokát függönyök (a leltár szerint többségük velencei matéria), a trónteremben „skófiummal varrott veres bársony baldagány”, azaz baldachin, az audienciaház aajtaja előtt „veres virágos aranyos matéria”, az új palotában „zöld aranyos bőrkárpit”. A kedvelt színek az aranyos, a vörös, a zöld és a kék; egy-egy teremben a függönyök, a bútorok azonos színűek, még a bőrhuzatok is aranyozással vannak díszítve. Mindehhez járult a sok szőnyeg, a földön, a falon, az asztalokon; ezeket a török birodalomból, Kisázsziából hozatta a fejedelem, s a palota belsejének keleties színt adtak. Közöttük találhatók „öreg (értsd: nagy) díványszőnyegek”, „apró skarlátszőnyegek” és „asztalra való külön-különféle színű szőnyegek”. Jellemző, hogy csak Mikes Zsigmond egy alkalommal 32 darabot hozott belőlük portai követségéből hazatérőben, s hogy 1624-ben csaknem ezer szőnyeget vásároltatott a fejedelem. A palota szőnyegeinek száma több ezer volt.

A palota bútorzata, belső berendezése hasonlóan fényűző volt, részben már a barokkba hajlott. Faragott és pingált ládák (bennük nagy számban ruhák, ruhaanyagok, színes selyemharisnyák), pohárszékek (bennük kehely, harang alakú metszett vagy hólyagos kristálypoharak, arany és ezüst edények, tányérok, kupák a fejedelem címerével), velencei tükrök, „igen szép tornyos órák”, ezüst gyertyatartók és csillárok

(az egyiket 450 birodalmi tallérért Bécsben vásároltatta a fejedelem), a hálózatokban aranyos mosdómedencék és korszok. Egyéni szint jelent, hogy a fejedelem dolgozó-szobájában „szépművű” íróasztalt is találunk, s hogy második felesége, Brandenburgi Katalin lakosztályában a korban divatos baldachinos ágy mellett egy „úti kalamáris-láda” is van, bécsi munka, elefántcsont-berakással.

A palota reprezentációs és lakószobáihoz csatlakoztak a különböző „tárházak”, a fejedelmi udvarok elmaradhatatlan részei, egyszersmind látványosságai, a későbbi nemzeti múzeumok ősei. A legfontosabb a fegyvertár volt, benne már ekkor egyaránt találunk használati és díszfegyvereket. Ahogy például a leltárban olvassuk: „egy szederjes-bársonyos merő aranyhüvelyű smaragdos rubintos kard; egy veres bársonyos türkizzel bevert aranyboglárú rubintos-köves kard; két pár pistol, kinek az agyai ezüsttel rakottak, tokjai ezüsttel tűzöttek; aranyos puska, madárhoz való; egy kézij maga öfelsége számára, s hozzá való veres bársony skófiummal varrott tegez” stb. A nyergesházban őrizték a lószerszámokat, nyergeket, lovakra való sallangos díszeket, hímzett lótakarókat, a cafragokat. Idézzünk itt is néhány bejegyzést a leltárból: „egy skófiummal, arannyal szőtt türkizes veres zöld lóra való szerszám; egy jáspisos, türkizes, rubintos és gyöngyös lóra való szerszám farmatringostól; meggy-szín-bársonyos, gyöngyös, türkizes varrott nyereg; egy ezüstös tatár nyereg, veres bársonyos; egy szederjes-bársonyos skófiomos szerecsen cafrag; egy arany és ezüst fonállal szőtt skófiomos cafrag; négy bokor (értse: pár) arany kengyel; egy bokor türkizzel kevert arany kengyel” stb.

Bethlen igen szerette az ékszereket — egyébként ebben is kora ízlését, mondhatjuk divatját követte, mely ebben is fényűzést követelt az uralkodóktól. A leltárban gyémánttal rakott arany ékszerekről olvashatunk, boglárok, csatok, a fejedelemasszony kincstárában kőöntvényű, fülbevalók, a mai ember számára meglepően nagy számban és választékban. Csak 1625-ben egy tételben 9 pár fülbevalót vásároltat Bethlen, egy másik alkalommal 31 különböző gyűrűt.

A fejedelmi udvar fénye ebben az időben kötelező volt, a kor embere ezen mérte az uralkodó és állama hatalmát, nemzetközi politikai súlyát. Bethlen kortársai, a kisebb vagy nagyobb országok élén ugyanezt az utat járták. Míg azonban nekik többnyire csak a meglévőt kellett fejleszteniük, Bethlennek szinte a semmiből kellett a gyulafehérvári udvart újrateremtenie. Élete végén a fejedelmi palota már méltóan képviselte Erdély megnövekedett nemzetközi jelentőségét, s elérte a német birodalmi udvarok színvonalát. Az Erdélybe érkező külföldi diplomaták — akik a Habsburg-udvar által terjesztett tendenciózus hírek alapján elmaradt, primitív viszonyokra voltak elkészülve — elismerő csodálkozással emlékeztek Gyulafehérvárról. Ahogy XIII. Lajos francia király követe, Angoulême herceg mindezt tömören kifejezte a fejedelem udvaráról szólva: „rien de barbare”.

A palota, annak fényűző berendezése azonban végül is csak keret volt az udvari élethez. A gyulafehérvári udvar az 1620-as évektől kezdve válik nemcsak a fejedelemség, hanem hovatovább egész Magyarország számára irányadóvá külsőségekben, társadalmi szokásokban, magatartásban és divatban is. Bethlen az utókor képzeletében — nyilván a történetírók művei alapján — komor, az élet vidámságaitól elforduló, sőt azt elítélő, csak kötelességeinek élő ember, a valóság azonban alaposan rácáfolt erre. Igaz, első felesége, Károlyi Zsuzsánna életében a gyulafehérvári udvar élete inkább a hagyományos, egyszerű keretek közt folyt, s alig emelkedett a szokványos főúri udvarok fölé. Zsuzsánna halála (1622), majd főleg a Brandenburgi Katalinnal való házasság (1626) után azonban lényegesen megváltozott minden: a fejedelmi udvar társadalmi központtá vált.

Bethlen — bár fejedelmi rangját és tekintélyét külsőségekben is kifejezésre juttatta — a külföldi követek egybehangzó véleménye szerint inkább szerény és visszahúzó volt, semmint hivalkodó. Megjelenése tiszteletet parancsolt, de nem különítette el magát főembereitől mesterséges etikettel. Ahogy a külföldi vendégek fogadására is mindig fölkel, aranyos-bársonyos trónszékéből, kezét fogott és „finoman,

de tartózkodóan" elbeszélgetett velük. Az udvari élet központjában kezdettől fogva ő állt.

Bethlen kedvelte a társasági életet. Tudjuk, hogy szerette a színes ruhákat; ruha-tárában barackvirág-, rozmaring-, ezüst- és meggy színű mentéket, különböző színű selyemharisnyákat, díszes süvegeket találunk nagy számban. Igen kedvelte a zenét, különösen a lantzenét, hallgatta szívesen. Udvari zenekarába nagy gonddal és költséggel külföldi zenészeket szerződtetett, ez ügyben mindig személyesen intézkedett. Ahogy Franciaországban időző követeknek írta: „A francuzok között felette jó trombitások vadnak, egy igen fő trombitást azért hogy szerezzetek, felette igen kérlek, szerető híveink, anélkül meg ne jöjjetek; de excellentissimus legyen, csak közönséges jót ne is hívjatok.” Zenészeket toboroztatott Csehországban, s a pápa muzsikúsának, Bagliominak évi ezer aranyat ígért, ha szolgálatába áll. 1625 végén Bécsből érkezik Gyulafehérvárra Tesselius (Johann Thossel) „capellae magister”, aki arra is megbízást kapott, hogy zenészszerzőket szerezzen be.

De nemcsak muzsikusok voltak az udvarban, hanem énekesek, színészek és táncosok is. Színielőadások, sőt balettek kerültek bemutatásra — ez utóbbiak ekkor válnak divatossá olasz nyelvterületen. Egy alkalommal olaszul játszó vándor színtársulat szerepelt az udvarban. Arról is tudunk, hogy a fejedelmi udvar tagjai is felléptek időnként. Az egyik táncos darabban Alvinczi Péter fejedelmi apród Mercurius jelmezében „reprezentált”, a főszereplőt, Mars hadistent pedig Katalin fejedelemasszony alakította. „Császár előtt is nevezetes lett volna az a balett” — írta róla meglegeződéssel maga Bethlen.

Különösen farsangkor egyik táncmulatság a másikat érte. Bethlen udvari táncmestere — előkelő spanyol úr, emlékiratai nemrég kerültek elő — a mulatságok fő szervezője és irányítója. Főleg a „maskara-bál”-t kedvelték. Már 1615-ben két tucat „álorcát” hozatnak az udvarba, 1624-ben 36-ot, hozzá selyem farsangi ruhákat, „maskarákat”.

Ne gondoljuk azonban, hogy az udvari kultúra ebben kimerült. Bethlen nagy gondot fordított az udvarnál szolgálatot tevő nemes ifjak korszerű képzésére is, hogy majdan a politikai és katonai közéletben helytállhassanak. Kemény János, a későbbi fejedelem Önéletírásában részletesen leírja azt a nevelő iskolát, amit az udvar jelenített, hogyan sajátították el a fejedelem környezetében a pallérozott társaságbeli érintkezést, hogyan ismerték meg fokról fokra az államigazgatás gépezetét, tanulták ki a katonaelét csínját-bínját, szokták meg a hadjáratokkal kapcsolatos fáradtságot, de rendet is. Kemény János mondja el azt is, hogy Bethlen milyen sokra becsülte a könyveket, még a háborúba is magával vitte néhány kedves könyvét, intve a körülötte levőket, hogy amikor csak tehetik tanuljanak, olvassanak. Ő maga járt elől jó példával. Mivel fiatal korában magasabb iskolákba nem járhatott, sok mindent felnőtt fővel kellett megtanulnia. Nyelvórákat vett, tudós emberekkel való beszélgetésben, és olvasás révén képezte magát. Személyes példaadással nevelt.

A gyulafehérvári fejedelmi udvar, négy emberöltő után ismét központjává vált a magyarországi művelődésnek. Összefogta és irányította a különböző mesterségeket és művészeteket, csiszolta és fejlesztette az ízlést, a társadalmi szokásokat, korszerű műveltséget adott. Ez az udvar etnikai és vallási különbségeken túllépve Erdély minden népét egybefogta. Az európai vallásháborúk izzó légkörében a fejedelemségben teljes vallási béke honolt. Bethlen, a kálvinista fejedelem udvari tanácsának fele evangélikusokból, katolikusokból és unitáriusokból állt, kancellárja, Péchi Simon pedig a zsidóznak mondott szombatosságot követte. A görögkeleti vallású románoknak külön püspökséget szervezett, és anyanyelvükön juttatta el hozzájuk a bibliát. Kolozsmonostorra visszahívta a jezsuitákat, és pénzzel támogatta Káldi György jezsuita magyar bibliafordítását. Elfogulatlanságának mégis talán legszebb bizonyítéka, hogy 1623-ban megengedi a zsidóknak a Gyulafehérvárról való letelepedést, egyszerűen mentesíti őket a „zsidóviselet” hordásától és engedélyezi számukra a „keresztények ruházatát”.

A fejedelem és a gyulafehérvári udvar által hordozott műveltség kálvinista színezetű és magyar nyelvű volt. Erdélyben magyar volt a törvényhozás és a kormányzás nyelve, magyarul írták a törvényeket, magyarul adta ki rendeleteit a fejedelem. s ha a tudományos művek egy része továbbra is latinul látott napvilágot, az udvar teljesen magyar nyelvű volt. Magyarul írták teológiai műveiket a Bethlen körül csoportosuló kálvinista papok, magyarul írták emlékirataikat a tollforgató nemesek és a marosvásárhelyi polgárok. A fejedelem — aki a maga korában szinte egyedülálló megértéssel karolta fel Erdély nem magyar népeinek, szászoknak és románoknak anyanyelvi törekvéseit — tisztában volt azzal, hogy a magyarok közt a műveltséget csak magyar nyelven mélyítheti el. Tudatos eljárásának mintegy jelképe, hogy Szenci Molnár Albertnek ő adott megbízást Kálvin Intituciójának magyarra fordítására.

A fejedelmi udvar kisugárzása már Bethlen életében érezhetővé vált. A Gyulafehérvárot foglalkoztatott mesteremberek, művészek tudása, ízlése a főúri kastélyokon át eljutott mindenfelé, növelve az igényességet és a szép iránti érzéket. Csak egy példát említünk: az udvarban alakult „képíró” iskola tagjai először csak a fejedelemnek dolgoztak (ők készítették a gyulafehérvári és az alvinci palota mennyezet-festményeit), később egyes főuraktól is kaptak megbízást, majd kezük nyoma felismerhető egyes falusi templomokon. Közülük név szerint is ismerjük Mezőbándi Egerházi, másként Képiró Jánost, Csengeri Képiró Istvánt, Pap Györgyöt és Képiró Jakabot. Az udvari színdarabok, balett-előadások serkentőleg hatottak az írókra, növelték az irodalom és művészetek iránti érdeklődést és hozzájárultak egy új társadalmi magatartás és eszménykép kialakításához, előbb az előkelők körében, majd rajtuk keresztül szélesebb körökben is.

Az építkezések, az udvari élet, a luxus persze sok pénzbe került. Az első években a gyulafehérvári építkezés csak a három rendi nemzet külön erre megszavazott adójából volt lehetséges, később Bethlen a kincstári bevételekből fedezte az egész udvartartás költségeit. Az udvari számadáskönyvek alapján Péter Katalin nemrégiben ezeknek a költségeknek a méretét is megállapította. Az első években az udvari kiadások nem jelentősek. 1619-ben kezdenek emelkedni, majd 1624-gyel megugranak. 1619-ben a hadjáratra fordított 300 ezer forint mellett csupán 32 ezer az udvari életre, a luxusra fordított pénz, ami az összköltségvetés kerekén 6 százaléka. 1624-től ez a százalék — az amúgy is jelentősen megemelkedő — kincstári bevételek előbb 18, majd 22 százalékára emelkedik, s eléri az évi 370 ezer forintot. Roppant nagy összeg ez, Erdély egy évi török adójának több mint tízszerese. Vajon Bethlen túlzásba vitte a dolgot, túljátszotta az udvari pompát és fölöslegesen növelte a luxust? Aligha. A gyulafehérvári udvar pompája kifelé bizonyította országa erejét, belül pedig, Magyarország egésze előtt tanúsította, hogy a magyar műveltségnek ismét van központja, támogatója és iránymutatója, méghozzá olyan, amelynek nem kell a császári udvar előtt szégyenkeznie. A Béccsel és a Habsburgokkal szemben álló függetlenségi tábornak erre politikai vonatkozásban is nagy szüksége volt.

Ugyanakkor Bethlen azt is tudta, hogy a műveltség terjesztéséhez és mélyítéséhez az udvaron kívüli intézményekre is szükség van. Ilyen intézmények a kor felfogása szerint a könyvtár, a nyomda és mindenekelőtt az iskola.

Bethlen már trónralépése után néhány hónappal, 1614-ben megalapította Gyulafehérvárott a fejedelmi könyvtárat (nálunk szerencsésebb országokban ebből fejlődött ki a nemzeti könyvtár), melyet haláláig nagy gonddal gyarapított. Drága pénzen hozatott meg külföldi munkákat a világ minden tájáról, sok lehetett az ajándékba kapott, dedikált művek száma is. Megpróbálta a török kezére kerülni Corvina könyvtár megszerzését is, sikertelenül. Háportoni Forró Pál már 1619-ben dicsérőleg szól Bethlennek a könyvtárról való gondoskodásáról, „mely dologban Felsőség az nagy hírrel-névvvel tündöklő Mátyás királynak dicséretes példáját követte”. A könyvtár összetételét, sajnos, nem ismerjük, napjainkra alig néhány kötete maradt fenn, szét-szóródva. Az azonban ebből a néhány példányból is kiderül, hogy a fejedelem a könyvek külsejére is nagy gondot fordított: valamennyi aranyozott bőrkötést viselt, kívül Bethlen címerével.

1622-ben hozza létre ugyancsak Gyulafehérvárott a fejedelmi nyomdát, „mivel az tipographiák nemcsak ékességére, hanem kiváltképpen szükségére szolgálnak akár-mely respublikának”. A nyomdagépek és a betűkészlet előteremtése ebben az időben igen nehéz. Bethlen a kérdést úgy oldja meg, hogy az 1619-es hadjáratban elfoglalt Nagyszombatból a jezsuita nyomda egész felszerelését előbb Kassára, majd Erdélybe szállíttatja. Itt működik a nyomda az 1658-as tatárdúlásig, amikor a fejedelmi könyv-tárral és az egész várossal együtt elpusztul. Jellemző, hogy az 1636-ig itt nyomott, tehát fejedelmi utasításra kiadott 58 műből csak 11 volt vallásos (teológiai) munka, 10 tankönyvvvel és 24 államigazgatási, politikai jellegű művel szemben. A kiadványok közül latin nyelvű 17, magyar 41.

A legfontosabb intézmény, az iskola megvalósítása váratott legtovább magára. Ebben az időben sem Erdélynek, sem a királyi Magyarországnak nincs egyeteme. A debreceni, a sárospataki, a váradai kollégium, vagy főiskola református papokat és általános humanista ismeretekkel rendelkező világi értelmiséget képzett, de a teológiaiában sem adhatott egyetemi doktorátust, jogi (ebben az időben ez azonos az állam-tudományokkal) vagy orvosi képzés pedig nem volt.

Bethlen kezdettől fogva nagy gondot fordított szakképzett értelmiség kialakítá-sára. Erdélybe hív és a maga szolgálatában alkalmaz egy sor királyságbeli magas műveltségű embert, ugyanakkor fejedelmi ösztöndíjjal mind több diákot küld ki kül-földi akadémiákra, egyetemekre. Jellemző, hogy nagy többségük nem nemes, hanem jobbágyi vagy szabad paraszti és polgárvadék. Eljárása tudatos voltát jól mutatja az 1618-ban a külföldön tanuló jobbágyfiúhoz, Bojti Veres Gáspárhoz írt levele. „Ha elhatároztad, hogy tovább is tanulj, s magasabb képzettséget szerezz, négy évig segí-teni fogunk téged. Elhatározásodról mielőbb értesíts. Hogy pedig szándékunkat ebben jól megértsd, ahhoz tartsd magadat, hogy ne csak a teológiai, hanem a bölcséleti tudományokat is alaposan megtanuld, hogy amikor majd hazatérsz, mind az egyházi, mind a világi dolgokban és a külügyek igazgatásában is segítségednek hasznát vehes-sük magunk, nemzetünk és hazánk javára.”

Az értelmiségi képzés érdekében Bethlen megszervezi a rendszeres „peregrinációt”, a külföldi egyetemeken való tanulást, ösztöndíjasain rajta tartja a szemét, s ha hazaérkeznek, kinevezés, gyors előléptetés vár rájuk egyházi és világi vonalon egyaránt. A tudományos képesítés társadalmi presztízsét nagyban emeli, hogy 1629-ben a református papokat utódaikkal együtt megnemesíti. Mivel a külföldön tanultak nagy többsége nem nemesi származású, akik a hollandiai és angliai egyetemeken amúgy is polgári jellegű törekvésekkel ismerkednek meg — Erdélyben új értelmiségi réteg van kialakulóban, mely később, már Bethlen halála után, úttörőjévé válik egy új, polgári irányba mutató fejlődésnek.

A peregrináció azonban nem oldhatta meg az értelmiség képzésének általános kérdését, s egyre sürgetőbben merült fel egy hazai akadémia (főiskola) létrehozásá-nak terve. Bethlen 1617-től kezdve latolgatja életrehívását. Elképzelésében az intéz-mény a meglévő iskoláknál korszerűbb, gyakorlatibb kell hogy legyen, s jellemző el-fogulatlanságára, hogy például a jezsuita iskolákat állítja. Ahogy bizalmasának, Al-vinczi Péter kassai prédikátornak írta: „az gyermeket tanítsa szorgalmasan, és ne magyar skólákban való hitván szokás szerint, hanem more jesuitarum exerceálja (a jezsuiták módszere szerint gyakorolja) az gyermek magát az oráció csinálásban. Le-gyen jó rétor, orátor, eloquens, ha adatik (ékesen beszélő szónok, előadó, ha sor kerül rá).”

Konkrét formában az akadémia terve először 1617-ben merült föl. Az április 28-án a kolozsvári református egyház javára tett fejedelmi adománylevélben ezt ol-vassuk: „Miatán látjuk, hogy kedves hazánk, Erdélyország, már néhány év leforgása óta a hadak véstes hullámaintól ezerféleképpen csapdosva és pusztítva, nemcsak tudós férfiakban, de közepes képzettségű emberekben is igen szűkölködik, kötelességünk-nek tartjuk, hogy híres Kolozsvár városunkban az ifjúságnak a tudományokban való előmenetelére és dicséretes hasznára, s az egyedül igaz vallásnak mintegy koronájául a legelső alkalommal fejedelmi támogatással akadémia állításáról gondoskodjunk.”

Kolozsvár lakossága azonban ekkor unitárius volt, így idegenkedett „az egyedül igaz vallás”, azaz a kálvinizmus hitét és kultúráját terjesztő akadémia befogadásától, Bethlen pedig — uralkodói módszeréhez híven — egyelőre nem erőltette a dolgot. Az akadémia megalapítása így húzódtott, s közben a fejedelem nyilván úgy gondolta, lehetősége nyílik rá, hogy a kérdést ne csak erdélyi, hanem egyetemes magyar vonatkozásban oldja meg.

Az 1619. évi hadjárat során, a Kassán tartott részgyűlésen vetette föl először a kérdést, úgy tűnik nem nagy visszhanggal. 1619 novemberében a pozsonyi országgyűlésen „a helvéciai confessión lévő magyarországi ekléziáknak tanítói” adnak be, a szövegből kivehetően a fejedelem által sugalmazott kérvényt, melynek 1. pontja az alábbiakat tartalmazza: „Rendeltessék valamely alkalmas hely elegendő jövedelemmel akadémiának, azaz közönséges és legfőbb nevezetes tanulóhelynek, az igaz evangéliumi tudománynak és a politikának, azaz külső társaságnak helyesen igazgatására szükséges tudományoknak terjesztésére, ő felségének istenes és keresztyéni ájtatos indulatjából ez elmúlt kassai közönséges országgyűlése alatt megjelentetett kegyelmes akarattja szerint.” A határozat ugyan ezúttal is elutasító volt („békésebb időre halasztassék”), de az országgyűlés fokozott gondviselést rendelt el a „pataki skolára”, hogy benne „minden rendeknek gyermeki az akadémiára való tanulásra készíttethessenek és tápláltathassanak.”

1620-ban azután Bethlen létre hozta az egyetemet Nagyszombatban (15 évvel Pázmány Péter egyetemalapítása előtt). Körülményeiről, részleteiről alig tudunk valamit, mindössze annyit, hogy rektorául a fejedelem Szenci Molnár Albertet szemelte ki (haza is hívta Németországból), s hogy 9 ösztöndíjas helyet létesített saját költségén. Amikor — néhány hónap múlva — seregével a nyugati határról vissza kellett vonulnia, az egyetemet Kassára telepítette, de az itt sem tudott meggyökeresedni.

Így került sor a főiskolának Erdélyben való megteremtésére. Székhelyéül Bethlen még mindig Kolozsvárt gondolta, a gazdag és művelt magyar várost. Az 1622. májusi országgyűlés 6. törvénycikke ki is mondta: „Communibus votis et suffragiis [egyhangú elhatározással és szavazattal] végezték az statusok [rendek], hogy Kolozsvárra a régi pápisták pusztá klastroma helyén építtessék egy akadémia, melyben ő felsége bizonyos főprofessorokat constituálván [állítván], azoknak bizonyos és örökké megállandó proventusokról [jövedelmükről] is kegyelmesen disponáljon [intézkedjék].” Ahogy a törvény szövege részletesen kifejti: „Isten felségedet reá segítvén ennek [az akadémiának] építésére és helybenállítására, tudós emberekkel, professzorokkal annak módja szerint megrakván és ugyan felruházván és öltöztetvén, azoktól semminemű időben, semmi okon, semmi változásokban, se ezután következő fejedelmektől, se egyéb rendektől soha el ne vétessék, el ne abalienáltassék [idegeníttessék], hanem ezen mostani rendelkezésünkben álljon és maradjon. Mely mostani deliberationkat [határozatunkat] egész országul perpetuum statutumnak [örökérvényű törvénynek] mondunk lenni.”

Kolozsvár városának unitárius (és részben szombatos) polgársága azonban továbbra is ellenállt; leszólták az akadémia tervét, gúnyt űztek a fejedelem tervéből. Annyira, hogy a szeptemberi országgyűlés kénytelen volt ellenük fellépni, kimondva, hogy azok ellen „az kik az akadémia felől per ludibrium ignominiose [gyalázatos gúnnnyal] szólottak”, indítsanak eljárást.

Bethlen végül is úgy döntött, hogy a főiskolát fejedelmi székhelyén hozza létre. Még 1622-ben megkezdte a gyulafehérvári középfokú iskola akadémiai fejlesztését. A később kollégiumnak nevezett főiskola iratai 1658-ban elpusztultak, így kezdeti éveinek történetéről keveset tudunk, de a nemrég elhunyt Herepei Jánosnak sikerült fáradhatatlan munkával más forrásokból feltárnia azt a mindenre kiterjedő aprólékos gondosságot és figyelmet, amellyel a fejedelem megalapozta az iskola jövőjét.

Először is anyagilag függetlenné tette a kollégiumot. Az első donációkat — hogy csak a nevezetesebbeket említsük: a híres tokaji Hétszőlő jövedelme, Debrecen város évi 2000 aranyat kitevő taksája — betetőzte az 1629. szeptember 2-i nagy adománylevél, mely egy hét jobbágfaluból álló uradalmat rendelt „örök időkre” az iskola

fenntartására. Ahogy az oklevélben olvassuk: „a mi Enyed városunkat, csonkítatlan egészében, mindenféle adóival, taksáival, dézsmáival és más bármilyen néven nevezett jövedelmeivel, hasonlóképpen a miriszlói, felenyedi, murcinai és hidasi birtokokat teljes egészükben, nemkülönben a décsei, a besenyői és henningsfalvi részjárságokat minden hasznukkal és tartalékukkal, mindenféle területeikkel az általunk alapított kollégiumnak adtuk és adományoztuk.” Igaza van Bethlennek, amikor azt írja: „semmiféle kiadást és fáradságot nem sajnáltunk, hogy az általunk alapított kollégium jövedelmeiről gondoskodni és szükségletein segíteni lehessen.” És igaza van Juhász Istvánnak, a Kollégium legújabb történetírójának, amikor megállapítja, hogy a 16–17. században nincs rá több példa, hogy „ilyen birtoktest az országos vagy katonai, dinasztikus vagy főúri érdekek helyett kulturális célra: professzorok és diákok eltartására adományoztassék.”

A fejedelmi kiváltságok, az anyagi gondoskodás azonban csak az egyik része volt a dolgoknak. Az akadémiai rang betöltéséhez megfelelő professzorok kellettek. Bethlen ez ügyben megkereste külföldi szövetségeseit, támogatásukat kérve. Különösen Keresztély Ágost szász herceg volt segítségére, az ő rábeszélésére vállalta a tanítást a kor ünnepelt német költője, Martin Opitz, aki a katolikus Liga csapatai elől kényszerült Hollandiába menekülni, s aki 1622 augusztusában már meg is érkezett Gyulaféhevárra, ahol ősszel megkezdte klasszika-filológiai előadásait. Még ebben az évben követte őt Jacob Kopisch és Franz Pauli, majd a következőkben a görög nyelv tudósa, Johann Schwarzenberg. Igaz, közülük egyik sem maradt tartósan Erdélyben, de közben új, még nevesebb tudósokat sikerült megnyerni. Hallgassuk meg milyen büszkességgel számol be az eredményekről bizalmasának, Alvinczi Péter kassai prédikátornak 1629 januárjában: „Bojti Gáspár nevű historikusunkat küldtük vala Németországba avégett, hogy valamely tudós professzorokat keresne és conducálna [felfogadna]... Elment Norinbergába [Nürnberg], onnét Francofurtumba ad Moenum [a majnamenti Frankfurtba] és onnét egy városba, az hol amaz méltán Európában — az mint halljuk — legnevezetesebb teológus doktor Alstedius lakik, és azt mind addig ostromolta, hogy az mi szolgálatunkra adta magát. Ókivüle más két professzort is fogadott, kiknek convenciót [megegyezést, szerződést] adott és előre kinek 50, kinek 100 aranyat. Amazok reverzálist [kötelezményt] adtak magokról.” Még abban az évben meg is érkeztek Gyulaféhevárra a herborni egyetemről Johann Heinrich Alsted, Heidelbergből a természettudós Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Philip Piscator, akik azután az elkövetkező évtizedekben működésükkel — magyar kollégáikkal együtt — nagymértékben hozzájárultak, hogy a fiatal iskola akadémiai színvonalra emelkedjék. Közben ugyanis felnőttek a fejedelem magyar pártfogoltjai is: Csulai György, aki már 1623-ban tanított, a Leydenben tanult Maray Mihály, a Prágában filozófiai doktorátust szerzett Ascanius Mihály, majd 1629-ben az angliai tanulmányokból hazatérő Kereszturi Pál.

De nemcsak a tanárok, a tanulók kiválasztására is nagy gondot fordított a fejedelem. Főembereit, a nagy családok tagjait buzdította, hogy fiaikat a Kollégiumba küldjék, de arra is ügyelt, hogy a szabad vagy jobbágyparasztok tehetséges fiai bekerüljenek. Ő maga 40 szegény diák tanítási költségét vállalta, és a tehetősebb főnemeseket is biztatta alapítványok létesítésére. A tanulási vágy felkeltése érdekében adta ki már említett adománylevelét, amelyben a református papokat és utódaikat a nemesek sorába emelte. Hogy pedig a tanulni vágyó jobbágy gyermekek elől minden akadályt eltávolítson, az 1624-es országgyűléssel az alábbi törvényt hozatta: „Nemelyek a patrónusok közül jobbágyuk gyermekét az iskolátul megfogják, sőt ha iskolában volnának is, ki akarnák őket hozni. Végeztük azért országul, hogy az kik tanúságnak okáért, nem egyéb praetextus [kifogás] alatt, nem is öreg korukban mennek az iskolákba, kedvek ellen onnan ki ne vehessék.” Aki vét e törvény ellen, ezer forinttal büntethető. Olyan rendelkezés volt ez, amely nemcsak a Habsburg-országokban, de Európa más részein is példa nélküli volt.

A Kollégiumot, amelynek épülete a fejedelmi palotától nem messze volt, Bethlen minden módon segítette. Átadta neki a fejedelmi könyvtárat, amelyet a későbbiek-

ben sem szűnt meg újabb és újabb könyvekkel kiegészíteni. Kolozsvár városának már 1622 végén két hatókrös szekeret kellett kiállítani a külföldről érkezett könyvvél teli ládák Gyulafehérvárra való továbbszállítására. Átadta a fejedelmi tipográfiát is, amely kollégiumi nyomdaként élt tovább a mindent megsemmisítő 1658-as tatár támadásig.

1628 márciusában Bethlen már büszkén írta Alvinczi Péternek: „A mi fehérvári iskolánk mely szépen kezdett légyen florealni [virágzani], ha kegyelmed egyebektől nem hallotta, ez mi levelünkéből bizonyosan értheti. Jó reménységű ifjak nevelkednek tudományokban, felesedni is kezdetek, vagynak öreg [végzős] deákok reméljük 75, avagy talán 80 is.” De elismeréssel adóztak neki a kortársak is. Szenci Molnár Albert így sorolta fel Bethlennek a művelődés emelésére tett érdemeit: „az fehérvári gimnázium építése és öregbítése, az fejedelmi bibliotékának gyűjtése és az németországbeli akadémiákból is tudós embereknek odahivatala.”

A Bethlen által elképzelt akadémia tanítási rendjét, belső kormányzatát a fejedelem halála után néhány hónappal, 1630 elején foglalta írásba a három külföldi professzor, Alsted, Bisterfeld és Piscator, és nyújtotta be az özvegy fejedelemasszonynak, Brandenburgi Katalinnak. Nyilván Bethlen elképzelésének adtak hangot, amikor kinyilvánították: „szükség, hogy a mi főiskolánk lehetőleg megközelítse elrendezésében azt az eszményt, amelyet a Németországban, Franciaországban és másutt virágzó iskolák és nevelő intézetek valósítanak meg.” Erősen hangsúlyozták a főiskolai autonómia szükséges voltát, ennek érdekében az iskola törvényeinek fejedelmi megerősítéssel való közreadását, mely szabályozza a belső kormányzótestület, a szenátus és az általa választott rektorprofesszor jogkörét, és mintegy a teljes önállóság jeleként befelé bírói jogkörrel ruhazza fel.

Bethlen nagy kulturális alkotásai a 17. század véres háborúiban sorra megsemmisültek. A gyulafehérvári fejedelmi udvart 1658-ban felperzselték a tatárok, a váradi belső vár az 1660-as ostromban pusztult el, a műkincsek elkallódtak, a gyulafehérvári iskolákban nevelt művészek, mesteremberek szétoródtak. A Kollégium — bár épülete, könyvtára, nyomdája többször megsemmisült és Gyulafehérvárról Nagyenyedre kellett költöznie — fennmaradt, és Erdély tudományos és szellemi központjává vált. Százával és ezrével nevelte, tanította és képezte az erdélyi nemesség, polgárság és nem utolsósorban a parasztság fiait, magyarokat, de nem magyarokat is, református vallásúakat, de másokat is, mind a mai napig, Bethlen Gábor szellemében tudásra és mások iránt megértő emberi magatartásra.

Jegyzetek: A kérdés részletes irodalmát közli Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978. Itt csak néhány kiegészítő adatot közlünk és idézeteink lelőhelyét. Báthory István egyetemalapító oklevele, 1581. május 12.: Monumenta antiqua Hungariae. II. 1580—1586. Edidit Ladislaus Lukács S. I. (Monumenta Historica Societatis Jesu, vol. 112) Roma 1970. 56. sz. 118.; Báthory Zsigmond udvarának zenei életére: Barlay Ö. Szabolcs: Reneszánsz muzsika a Báthoryak udvarában. Magyar Zene, 1975. 173—182. és 1976. 134—160.; Bocskai udvarára: Bitskey István: Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Magyar Könyvszemle, 1980. 2. s. köv.; Bethlen építkezéseire: Balogh Jolán: Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. (Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerkesztette Galavics Géza. Bp. 1975. 55—135.); a fejedelmi palotára: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án. Közreadja Baranyai Béláné. (Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve, 1959—1960. Bp. 1961. 229—258.); A luxusra fordított kiadásokra: Péter Katalin: Erdély története Bethlen Gábor korában (Sajtó alatt az Erdély története c. kötetben. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratába betekintheitem.); a zenészek ügyében, valamint lejjebb a Bojti Veresnek írt levél: Tarnóc, i. m. 22. és 25.; az udvari színjátékokra: Szilágyi Ferenc: „Balleth” Bethlen Gábor udvarában. Magyar Nemzet, 1980. július 18. 5.; Angouleme herceg szavai: Ambassade extraordinaire de... Duc d'Angoulesme, comte de Bethune... Paris, 1667. 301—313., ugyanitt az udvari fogadásról mondtak; a gyulafehérvári nyomdára: Ecsedy Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete. Magyar Könyvszemle, 1975. 9—24. és Uő.: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda kiadványai. (Az

Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1974/75. 349–421.) a fejedelmi könyvtárra: Jakó Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen Kollégium régi könyvtárának kezdetei és első korszaka. (Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bukarest, 1976. 199–208.); Szentimrei Mihály: Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon. Magyar Könyvszemle, 1974. 29–39.; a Hápertonai idézet: Hápertonai Forró Pál: Quintus Curtiusnak... históriája. Debrecen, 1619. Ajánlás.; a zsidóknak adott engedély: Erdélyi Lajos. Régi zsidó temetők művészete. Bukarest, 1980. 10. és 14.; A kolozsvári 1617-es adománylevél: Jakab Elek: Kolozsvár története. Oklevéltár II. k. Bp. 1888. 109. sz. 234–236.; az Alvinczinak írt levél: Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a kassai pap. 1881. 10.; a pozsonyi országgyűléshez intézett kérvény: Erdélyi Történelmi Adatok. Kiadta Mikó Imre. III. Kolozsvár 1858. 238.; az országgyűlés végzése: Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. II. Bp. 1891. 188.; a nagyszombati egyetemalapításra: Melotai Nyilas István: Sz. Dávidnak huszadik zsolttárának... magyarázatja. Kassa. 1620. ajánlás; Az erdélyi országgyűlési végzések: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. VIII. Bp. 1882. 96–97., 108., 236.; a gyulafehérvári akadémiára: Herepei János: Adatok Bethlen Gábor gyulafehérvári academicum collegiumának előtörténetéhez. (Herepei János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. 239–272.); Jakó Zsigmond–Juhász István: Nagyenyedi diákok. Bukarest, 1979. (A Juhász-idézet a 8. lapon). Bethlen 1629-es adománylevele: A 300 éves Nagyenyedi Bethlen Kollégium Emlékalbuma. 1622–1922. Nagyenyed. 1926. 125–127.; az Alvinczihoz írt levélidézetek, 1628: Hazánk s a Külföld III. évf. V. k. 1867. 148., 1929: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Kiadta Szilágyi Sándor. Bp. 1879. 460.; az 1630. évi tervezet: Váro Ferenc: Bethlen Gábor Kollégiuma. Nagyenyed, 1903. 128–130.; Szenci Molnár szavai: Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás... Hanau 1624, ajánlás.

* Elhangzott Szegeden 1980. március 28-án a Szegedi Akadémiai Bizottság Filozófiai és Történettudományi Bizottsága, a Magyar Történelmi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, továbbá a József Attila Tudományegyetem és a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola történelmi tanszékei által Bethlen Gábor emlékére rendezett ülésen.

GYULAFEHÉRVÁR. A VOLT FEJEDELMI PALOTA
LÉPCSŐHÁZA (IMRE LAJOS METSZETE)